

Гриць і панич.

Оповідане з бурливих років 1846—1848

Івана Франка.

I.

Було се зимою, незадовго перед пуццанєм памятного 1846-го року.

Невелике гірське село Н. розкинуло ся широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снігом тільки де-де глухо булькотів зпід леду. Маленькі хати чорніли ся купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хиба вузенькими в снігу протоптаними стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, ледовими сомплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздила ся між гиялками верб, густо вкривала вбогі поля по збочах, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно і важко робило ся чоловікови, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відріганим від решти світа серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгороджений з усіх боків тим чорним, могучим частоколом, що ночами від вітру стогнав немов велитень конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв мов ворожий табор, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село там у долині над потоком.

Серед села на горбку стояв панський двір, деревляний, з ганком, чисто вибілений і обведений високим пар-

каном. В тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий вдовець з сином одинаком Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчивши в Перемишлі гімназію від десятих літ покинув школу і жив при батькови помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на польованю і поїздках по дальших і ближших сусідах, свояках і знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 60-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручати ся до него, так що сей мав багато вільного часу і міг займатися „політикою“. Ще в гімназії він горячо переняв ся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу не переставав цікавитися пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних емісаріїв, що ходили по краю, що року їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на баях і розвідати, як стоїть справа відбудованя вітчизни і в останніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околичної шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо троха коштувала, а по друге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісаріїв в його домі наробили йому багато неприємности, хоч власти й не знали про все, що було на ділі. Комісар Курцвайль, завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожував ся арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покаже ся на него. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердив ся, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоби поводив ся з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало що не жадав цілковитого дарованя панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів, — повторяв заклопотаний батько. — Одинючий спосіб — оженити його з якою енергічною та господарною шляхтянкою, щоби порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця на разі не було видно, а „політика“ не давала самому паничеві думати про жєнитьбу.

Отсе власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли мясниці, сама пора для весіля. Господарство в остатніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяне роблять панщину нерадо, ціни на збіжє нема, за деревом ніхто й не питає, а тимчасом податки плати, в селі був голод і треба було майже половину господарів ратувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила-б і фінанси поправила-б. А то що, і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не дозволяємо, і господарства, здасть ся, пильнуємо, а тимчасом усе йде як з каменя, довжок у сяноцьких Жидів росте тай росте і нема надії вилабудати ся з него.

Пан Пшестшельський був у хмарнім настрою. Поснідавши рано і обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносив ся з гумна густий стук цїпів, мов далекий компанійний карабіновий огонь) він вернув до покою і дожидав другого сніданя. В животі троха млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чутє голоду, самоти та самотности придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський підхпляючи з покою двері до сїней і направляючи своє питанє до супротивленої отвореної кухні, де кухарка при помочи двох служниць порала ся коло печи.

— Десь тут недавно були, — відізвала ся одна служниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати, — додала друга.

— По що йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманови зладити залубеньки.

Пан запер двері і знов пустив ся ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не ниві то завтра жди нової сніговійниці. Чую се добре, — ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збираєть ся. Ну, та зрештою нехай їде. Може там збереть ся яке товариство, піде забава, панни будуть... ану-ж може котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Се був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали сему лицу виразу якоїсь ідейности і замишування до мрій та фантазій. Він був убраний по господарськи але чисто, в „польських“ чоботях з високими, густо поморщеними холявами, в штанах із грубого, сірого сукна, в короткім висше колін кожущку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татови! — промовив мягким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до ліса, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього нема.

Нікодим скинув кожущок і передяг ся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєш ся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — здивував ся батько. — А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені — коротко, пару слів: Прибувай, важні вісти.

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Доси ні.

— Ну, і не догадуєш ся, чого тебе потребує?

— Догадую ся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z. — а се що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła.

— Там до дідька! — буркнув старий пан.

— Що, не подобаєть ся тобі? — якось прикро запитав син. — Я думав, що се повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте про мене над її відбудованєм, але по що вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикнути його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразнить ся такими дурницями як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж допоможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронив ся Нікодим. — Люде людьми, таточку, а Поляки Поляками. Їм не досить патріотизму в глибині серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан і відзнак. Такі річи тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці не багато мають дійсного патріотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Се певно вони притягнули й того графика К. — марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує сей панич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці я зараз би відкараскав ся від неї.

— Ї мені се не дуже подобаєть ся, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже від давна балакали про те, що треба когось для „фірми“. Здаєть ся, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке у них діло до мене.

Льокай покликав панів до сніданя. В часі сніданя, в присутности льокая, розмова перервала ся; тільки десь колпсь пани перекидали ся французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверзації сею мовою не могли провадити.

По сніданю батько почав збирати ся до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких в Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випадє. Може там яка забава склеїть ся. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш з собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якомсь неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він хмураючи брови, — чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого будь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Анї один не вміє з кіньми поводити ся як слід. Ні в чім не спустиш ся на него. А Гриць — знаєте самі, який він до всего проворний і який вірний мені.

— Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, занятий пакованєм подорожної валізи, підняв голову і видивив ся на батька.

— А то чому?

— Я хотів про се поговорити з тобою, та на се треба би вільнійшої години.

— Ну, що-ж, говоріть!

Старий опер ся на палиці, не сідаючи, а син стояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час, — мовив старий по короткім ваганю. — Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одно тільки скажу тобі: будь осторожний і з тим Грицем і з тими парубками — там — знаєш? — і з усім хлопством. Будь осторожний! Щось там варить ся і кіпять між ними. Чую, що пахне чимсь недобрим. Ніби то вони гнуть ся і хплять ся і не грозять, а про те в очах і в голосі і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, памятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був памятною хвилиною в життю пана Пшестшельського і його дідичного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельський і доси без злоти не може згадувати про сей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустікальні, а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, в кінці за ріжні кривди, на які жалували ся піддані. Ся суперечка довго ходила по судах, піддержувана головню кількома заможнійшими, письменними селянами, між котрими визначував ся Гнат Тимків, сільський пленіпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі літа докучав панови ріжними процесами і деякі справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимсь способом відпис старих Йосифінських інвентарів, де були списані всі громадські ґрунти, повинности і данини, він в 1841 році стинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодованя за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками і військовим постоем, що пробувши в селі дві неділі вичерпав усі засоби не тільки у селян, але і в дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, куда його прихильників кинула ся, щоби відбити його. Прийшло до бійки між селянами і двірськими посіпаками. В тій бійці найгорячійшому з тих посіпак, двірському злісному Онншкови Кострубови поломано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому не вільно було мати, тай його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обовязки — запомагати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікувати ся сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча у обох хлопців були матері, то про те пан узяв їх обох до двора. Кострубиха була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була-б

муїла віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свого сина, даючи натомісь Гнатисі наймита для веденя господарства.

Осипови було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомісь Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волосем, що блискучими кучерями вилося по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, отвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободі. Батько змалку навчив його читати і писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всего, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, прітупих, заляканих та брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дразнили паничем, за те панич Нікодим дуже вподобав його і поти налягав на батька і на стару Гнатиху, поки його не взято до двора на службу. Панич відразу взяв його собі і не стілько вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добрість відплачувався йому такою вірною і старанною службою, що панич не міг його нахвалити ся. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з него був знаменитий і на довлене пестругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і услужним.

Зовсім инакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то, як говорили в селі, найвірнійший панський собака, у Осипа від малку була зовсім иньша вдача. Не знати, чи від матери, що була з роду шляхтянка і вийшовши заміж за підданого муїла робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від

сільських дітей, що повторюючи слова своїх батьків ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрав ся глухої ненависти до пана, до двора і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для него самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий він нераз робив другим на збитки всякі пакости, псував те, що робили иньші, навіть осьмілював ся бурчати на пана, відгрозувати ся паничеві, а Гриць де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло до того, що раз Осип зайшов через се в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, сей віддав йому ще з підсипкою. Счинив ся крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпіхліра, а на другий день відвезли до Сянока і віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе по троха винуватим тому нещастю, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощав ся з рідним селом.

Се було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із вязниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарів ся передчасно, послаб, зігнув ся; Коструб кепсько вилічений лишив ся до віку калікою. Тільки тепер він довідав ся, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуते.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бій ся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий — го-го! там із него швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити. Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе і на каліку-чоловіка і ще й відбувати що місяця чотири дні панщини. Що правда, пан запомагав свого вірного слугу і хлібом і стравою і збіжем, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб не можучи ходити цілими днями сидів у хаті, плів коші, сїти, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом ходила на полеві роботи, найчастійше до пана за гроші і страву.

І в Грицевім житю настала переміна. Батько вернув з крпмінаду зломаний, знеохочений, а чуючи, як по людськи

обійшов ся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросив ся з паном. Він учинив се не так може з щирої прихильности до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби своголюбого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодив ся пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь в сусідство, а далі почав його кликати ще частійше, вечерами, на розмови, в котрих силкував ся викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до сеї пропаганди від иньших парубків, проймав ся нею горячійше і часто помагав паничеви, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаганду. Правда, старий Тимків по троха рад був, що панич так любить його сина і не противив ся, коли панич брав Гриця з панщини — краще-ж хлошчеви гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бій ся Бога, вважай! Держи ся на остерозі! — остерігав він. — Се чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоби поза тими обіцянками не було якого польського повстаня! — говорив старий пленіпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бий ся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумав ся. Справді, се може бути! І він постановив собі цю щирости розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Не довго перед Різдом в селі счинив ся рух. Із Сянока прибули урльопники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на свята і то не на кілька день, а „до заводаня“, як говорили тоді.

Се була незвичайна ласка. Село `оживило ся, загомонило: прибуло десять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили і чули. В селі повіяло якимсь сьвіжішим духом і старому панови здавало ся, що люде так як перед бунтом почали гордїйше підіймати голови.

— Так що-ж, думають татко, що знов щось таке почнасть ся, як тоді? — запитав Нікодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здасть ся, що той старий кримінальник Тимків знов щось рие між людьми. Дуже йому гребінь відріє через те, що ти з його сином так панькаєш ся.

— Се вам так здасть ся! — з легковаженем промовив Нікодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькати ся з ними, поки вони не прийдуть з ціпами і косами і не вбють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годить ся таке видумувати! — скрикнув Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаю ся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоби йому відхотіло ся язиком молоти.

— Ей, татку! Бійте ся Бога! Не надто ви з тим паренем розмахуйте ся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, тай тільки всего! — скрикнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здасть ся, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що се небезпечна гра! Ліпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі і не до патріотизму! Се моя думка і при ній я стою.

І він стукнувши палицею о поміст покvapно вийшов з покою. Нікодим тільки головою похитав і взяв ся далі пакувати свою валізу.

II.

Була субота. Вечеріло. Небо вяснило ся після кіль-каденної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвінниці на далекім кінці села почув ся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного тону. Тільки понад стріхами вив ся білявими клубками дим, піднімаючи ся просто в гору.

За те в дворі було шумно і гучно. В stodолі, що стояла в глибині обширного гумна, розлягав ся на тоці до такту лускіт цїпів. Кільканайцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищияне зерно до шпїхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки котили ся густі клуби пилу, осїдаючи сїрою плахтою по снігу, чути було цокотане жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками і костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпїхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засїки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Велїть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв з рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку і перехресив ся, шепчучи „Anioł Pański“.

— Годі вже! Годі вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всіх закутках обширного гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу, зупиняти ся. Перші жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно і висипали на гумно, обтрїпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони не зупинячись посунули півперек подвіря, попри шпїхлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядїв на них, до сеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а якже там твій чоловік? здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров і їсти хоче, а на ноги не зведеть ся ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та дякувати панській ласці маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками в ліс, кленки рубати.

— Так? Ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на него! Він непокірна голова! Коли почую про него щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу, щоби його взяли знов до війська і не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та-де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любили ся, а тепер Осип сам пішов до него, перепросив ся з ним.

— Так? Ну, то дуже мене се тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що се вийшло йому на добро. Що було би з него тут у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з него вийти порядний чоловік.

— Та дай Боже ясному панови здоровля! — кланяючи ся мовила Кострубіха, не знаючи що иньшого сказати на сю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцідувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повитрясати приколотки, поскладати їх на купу, пощідмити вимолочене зерно, повиносити трину до половника. Все те робило ся якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люде бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радості, яка звичайно являеть ся у чоловіка при закінченю тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайте ся! Рушайте ся! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, звязано кілька околотів соломю, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоено телят, насипано свиням посліду в коритця, накладено вівцям за драбинки

пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський пихкаючи люльку замкнув шпихлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом сего невеличкого, мурованого будинка. Звільна, тяжкими кроками сходили ся робітники від ційнів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечех розсипане волосе, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панови тижневий рапорт. Пан глянув на него, поводив очима, а зупиняючи ся на однім місці підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонив ся, виступив із купи сусідів і знявши шапку підійшов ближше до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що се має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ви знаєте, що тут записано?

-- Ні, прошу пана.

— А що ви говорили економови?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ви відгрожува-
ли ся на панів.

— Я не відгрожував ся, — спокійно, але рішучо промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Доматальські, що говорив Гнат до вас?

Економ вступив наперед, випростував ся і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників, та чую здалека, що цїпи не бухають, а веде ся голосна розмова.

— Приколотки перетрясали, — втрутив Гнат.

— Став я за углом і слухаю. Аж чую, Гнат говорив. „А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов

якесь повстане задумують. Занадто добре їм дість ся, замало їх Москаль бив". Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тїнь ізза угла і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти сьмієш таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як сьмієш говорити, що пани задумують повстане?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстаня? Таже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід як стїна при тих словах. Його руки дрожали, губи рушали ся, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осьмілені тим люде і собі-ж обізвали ся.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушене і зірвав ся з місця.

— Мовчіть! Все те неправда! Панич з вашими силами добрий, учить їх бути чесними і послушними, а ви дурні от що з сего зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей люде!

Гнат затремтів при сих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас пострікає кримінальським хлїбом, то дай Боже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревнув пан і вся накипіла злість прорвала ся на верх у його душі. — Ти мені сьмієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростував ся.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що се зроблять за мене.

— Пане! Памятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозини мені? Кладїть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми счинив ся гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по дваїцять п'ять, а сему старому бунтівникови кільки влізе.

Та люде не перелякали ся. В них очевидно кипіло. Їх було стілько, що кинувши ся нагло могли ногами потоптати і пана і всю його двірню. Пан очевидно і сам бачив се, та злість засліпила його. Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від него! Пане, опам'ятайте ся! Досить того збиткованя! — гомоніли люде. — Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що у його сусідів зачинали в очах грати злі искри, що кулаки стискали ся, а погляди звертали ся на купу ломачя, що лежала під парканом. Ще хвиля і могло прийти до нещастя.

— Люде добрі, — крикнув він. — Заспокійте ся! Нехай сей ворог збиткуєть ся наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже не довго його панованя! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його! — кричав пан — і серед гробової мовчанки розпочала ся огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданім. Гната били до сходу; пан не мав охоти числити, а фукаючи і спльовуючи ходив по подвірю. Вкінці, коли крик старого перемінив ся на глухе стогнанє і кризь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоби ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усі до дому!

І ще раз плюнувши він пішов двора.

III.

У лісі також скінчила ся робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гуща-

вини, з ярів і дебрів стягати ся купками на шлябант, при котрім стояв лісничий. Він держав у руці „квітаруш“, записав кожного, кільки хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квіток, віддирав його і давав рубачеві. Рубачів було кількадесять, то воно тягло ся досить довго, поки всі отримали квітки. Ті, що мали квітки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купою.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо се не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці, — відізвав ся Осип обертаючи ся до всіх, — та розповіджте бо, що се у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовтнуть тай утікають. Ну бо, скажіть по щирости!

— Коли бо нам панич остро наказав не говорити нікому, поки час не настане на те.

— Ей хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукали ся.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить богато і не договорує.

— Ну, що-ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив! — зареготав ся Осип. — Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні Німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба Німці завели панцину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що Німці. Вони наказали писати лівентарі, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збогатили ся! — додав другий парубок. — Послухай, якої сьпіванки навчив нас панич. Ану, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканайцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли Німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони палами.
Дорога сіль, табака!
Кожний Німець собака:
Що в Поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька! — зареготали ся парубки, скінчивши сьпівати.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. — Тільки не дай Боже, щоби про неї не довідав ся пан комісар або який иньший урядник.

— Або що?

— Ну, сьпівали-б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нїм живуть закляті царевичі — а все в кайданах та до тачок приковані, а їх пильнують дракони — а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що-ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке є, а ти говориш — —

— Ну, тай дурні-ж ви! — огризнув ся Осип. — Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора а по німецьки Шпільберт, то такий фєстунок, що в ньому карають найтяжших кримінальників. А тепер такі накази острі, що за отаку пісеньку як нічого дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой Господи! — жажнули ся парубки. — А панич нічого нам не казав про се. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу. Потому — каже — —

— Коли потому?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго му́сїть бути кінець усїй нашїй бїдї.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та нїяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про се не говоріть. Навіть татови ані мамі ні! Бо з того може бути велика бїда.

— Ну, говори, говори! — гомонїли зацікавлені парубки і збили ся в кущу довкола Осипа.

— Пани приготують повстане проти нашого цїсаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до него.

— Го, го! Не дїждуть! А то яким правом! — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте се кождий для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови бїльше не йдїть!

— Нехай його суха ялиця бє! — обїзвав ся один парубок. — Він нас горівкою частує, пироги каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тїм нічого злого нема. Адже панич учений, то борше повинен знати, що вільно, а чого не вільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти менї там марципанів давай, то я не ціду бїльше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усїх боків.

— Добре, хлопці, — мовив Осип. — Слухайте мене! Я вас на зло не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводить ся?

— Душа не панич! Горівки дає що вечера. Гостить нас на вечерницях, хлїба не жалус, говорить так солодко, мало не цілує ся з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдає ся.

— Може би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придасть ся? Вже як він собі раз узяв щось до голови, то й головою наложить, а свойого не попустить.

Осип перервав сю розмову.

— А де ті ваші сходи́ни бувають?

— У старої фірманки, у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найблизші сходини?

— Та панич казав завтра в неділю.

— Добре. Не йдїть же-ж ви ніхто, я піду сам.

В часї тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними в низу лежало село, повите сутїнком; тільки де-де крізь пїтьму прорізували ся кроваві іскорки — се сьвітло з сільських хат. Лісова стежка збігаючи в низ перед самим селом доходила до дороги, що злучувала село з дальшим сьвітом і йшла до Сянока. В тїм місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках, обтудений важкою ведмежою шубою сидїв панич Нікодим. Тільки його лице з довгими наостреними вусами видніло ся з посеред мягкого медвежого пуху.

— Дсбрий вечір, хлопці! — гукнув панич.

— Доброго здоровля паничеві! — відповіли парубки.

— А що, ви з ліса?

— З ліса.

Парубки проходили попри залубеньки кланяючи ся. Залубеньки стояли на місці. Конї форкали і перебирали ногами бажачи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумував ся. Він очевидно хотїв щось сказати парубкам і для того побачивши їх здалека і почувши їх голоси велїв зупинити конї. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа завагував ся. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм в догін:

— А слухайте хлопці! Приходїть нинї! Розумієте, нинї, не завтра. По вечері приходїть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далї. Анї один голос не відгукнув ся на паничеві слова. Швидко вони вїйшли в село і почали розходити ся по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад ріку вела просто до двора. Не доїздячи до двора панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і цмокнувши на коней вїхав на подвірє.

IV.

— Таточку, повстане буде! — скрикнув Нікодим не дуже то голосно і не дуже то радісно входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнайцятого лютого.

— Що, що, що? Вісімнай-ця-того...

— Так є. Речинець в Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кождий дідич має узброїти своїх свояків здатних до оружя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціялістів і тягти з ними на означене місце.

— На зломану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кровю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хиба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх — куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого в ночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, повязати вояків, забрати оружя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їдж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю — і батько ставши перед сином узяв його обома руками за плечі і дивився йому просто в очи, — ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунув ся... Скажи мені по щирости: віриш, щоб се дало зробити ся?

— Не дуже, — приниженим голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч троха.

— Ну, що-ж! Так зовсім неможливий той план не є, — живо мовив Нікодим. — Як би з нашого циркулу зібрала ся хоч половина шляхти, а кождий привів з собою хоч по

пять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, всего один баталіон піхоти і дві шкадрони драгонів. У ночі не трудно би було —

— І не вже твій головусий графік піде на се?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до сего. Але там Дембовский був. Ах, таточку, як би ви почувли, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і путають розум! Здасться, слухаючи його чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Всі трудности, всі ваганя щезають. Сила волі, запалу, посв'яченя у того чоловіка величезна! По просту встидно робить ся сперечати ся з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він охоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле жите того чоловіка — то одно безграничне посв'ячене для вітчизни, одна любов, одна боротьба, одно ходжене перед багнетами і шибеницями. Встидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмпрати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушить ся ані кроком наперед.

Старий пан понурих голову.

— Отсе й є нещастє! Нема на сьвітї такої дурниці, такої безглуздої справи, котра-б не знайшла свого запаленого апостола і свого мученика. А такий один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робить ся великою ідеєю, робить ся безсмертною.

А потім, пройшовши ся кілька разів по покою він нараз зупинив ся перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?

Нікодим поблід як стїна.

— Що ви, таточку! Як же можна! В тім ціла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготувити ся, щоби заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гїрким насміхом мовив старий. — Де тільки тисяч людей знає про се, говорить про се, переписуєть ся про се, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаете, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що кілька разів у нас бували ті емісарії, уряд усе дізнавав ся про них.

— Догадую ся, що се Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. А тепер хлопи вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстанє ніколи.

— А про те вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледво чутно запитав Нікодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Доматальський і говорить, що хлопи на тоці говорять про близьке польське повстанє. Які хлопи? Показуєть ся, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що-ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладять ся до повстаня. Вечером я запитую його, що се таке і по що він говорить, а він до мене остро, знаєш, ставить ся так, мов він тут пан. А хлопи також за ним. Ну, сим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійте ся Бога! — скрикнув Нікодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по головці поглядити?

Панич обома руками вхопив ся за голову і мов божевільний почав бігати по покою. З його горла виривали ся глухі стогнання.

— Ну, що дурієш? — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже-ж те, що ви робите, то стричок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, ратує мене! — з розпукою скрикнув Нікодим і вхопивши шапку вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім він рушив до дверей, щоб іти за ним, але на пів дороги зупинився, вернув ся назад і сівши на софі закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім, традиційнім ладі і світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле стало ся, що я велів побити того Тимкового, се так. Але знов так надто зле не стало ся. Непокірного хлопа лемай в першій хвилі. Остро з ним! Без слабости, без чутливости. *Rustica gens optima fens, pessima ridens.* А Димцьо позлостить ся і перестане, я його знаю. От з тим повстанем, то справді біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеть ся і без нас.

І він завзято залихкав, тягнучи що сили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрила ся ними. Виглядав в тій хвилі як правдивий Гомерівський „Зевес Хмарозборець“.

V.

У баби Митрихи горить у печі. В великих горшках узятих із двірської челядної кухні варить ся „мандiburка“,*) в иньших кипить окріп на стиранку, пражить ся молоко, в ринці смажить ся сир. Стара місить тісто на стиранку. Гриць нарубавши дров доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усміхом дивить ся в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха пораючи ся коло тіста звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечеря смакує. Їдьте, дітоньки, їдьте на здоров'є. Згадуйте доброго пана і доброго панича! Він наш поратівник, він наш опікун. Як би не він, то баба Митриха мусіла би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а сво-

*) Картофля.

яків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на сьвітї, саму як билинку в полі. Га, най з Богом спочивають. Може баба Митриха на щось Господу небесному потрібна, що її доси держить на сьвітї. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйте ся, а не нагваряйте ся!*)

Гриць в важкій задумі слухав бабиного роздебендюваня. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двора, вона опікувала ся ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій нераз цілий тиждень ніколи було навідати ся до двора. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував дожидаючи панича і парубків. Нині мала бути важна нарада. За дві неділі, 18-го лютого, мало вибухнути повстанє. Панич сказав йому се по дорозі; та дорога була така тяжка і небезпечна, що годі їм було розмовляти багато і Гриць сам не знав ще, що властиво мало стати ся і чого зажадає від него панич. Для того він і до дому не біг, поки не дізнає ся всего. На саму думку про повстанє серце било ся у него не то радісно, не то трівожно.

Повстанє буде! Підемо всювати! З ким і за що, — про се Гриць не думав багато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидаєть ся на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Огонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, допотів густо карабіновий огонь, роздавали ся скажені крики. Він зажмурих очі і потонув у мріях і прокинув ся аж тоді, коли розбулькотаний окрік почав збігати з горшка. Скригнули двері і війшов панич. Гриць витріщив на него очі, немов бачив його перший раз в житю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий як стіна. Мовчки він підійшов до стола і кинувши шапку на лаву сів, не дивлячи ся на Гриця. Від економа він довідав ся доклад-

*) Не сварить ся.

нійше про все, що стало ся сего вечера і був мов убитий. Одно те, що селяне очевидно знали щось про близьке повстанє, а-друге те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавало ся, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав цілий плян і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинути ся на бік противників, зрадити все урядови, а тоді очевидно пропала справа. Панч не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Сей очевидно ще не знав нічого про те, що стало ся з його батьком. Чи сказати йому се? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридиться ся ним? Панич ішов до Митришиної хати і силкував ся видумати щось, але війшовши до хати і побачивши Гриця він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвав ся він по хвилі зломаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця нема. Чи стало ся якесь лихо?

Панич хотів розплакати ся, кинути ся Грицеві в обійми, сказати йому все, що стало ся і просити, на колінах благи його, щоби задля сего не покидав сьвятої справи вітчизни, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рунив ся з місця, з очей не потекли слези, а уста ледво-не-ледво промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надію ся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять, — роздав ся в дверях різкий, насмійкуватий голос. До хати війшов Осип, що через підхилені двері чув остатні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць. — А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе питаю.

— Але-ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи мовив Осип. — Гей, бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватати прийшов. Хочете замуж іти?

Баба зрозуміла ті слова і всміхнула ся беззубим ротом.

— Замуж! О, а хто-ж мене, споньку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Осип. — Не каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він в тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непростений, видиш, що панич ось тут і навіть не поклонив ся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопив ся Осип. — А, я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді доси не бачив панича. Сей не відповів на його витанє, сидів мов отуманілий. Осип обернув ся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш, — мовив він їдовито, підсолоджуючи голос. — Не чекай, моя кицько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, аби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирав ся відси.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Впдиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що се мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато умирає і тебе дожидає, а ти мабуть того знаєш, бо як би знав, то певно не сидів би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато! — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато умирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактament, що муіли його занести до дому. А ти ще того не знаєш? Паннич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, до дому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинув ся з Митришиної хати.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся в слід за ним Осип. — Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим ідовито-насьмішливим лицем обернув ся до паннича і стоячи насеред хати добру хвилю мовчки дивив ся на него. Паннич сидів коло стола без руху, мов труп, з затисненими губами, з очима спущеними в низ. Він чув і розумів усе, що стало ся перед його очима, але був мов приголошнений і не міг здобути ся навіть на одно слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоб паннич промовив перший. Та сей не озивав ся, не дивив ся на него. Тоді Осип сів на стільчику одалік від паннича і оперши ся ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малій, то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю бувало таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурови раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочу ся, як він підскакує, веть ся з болю, пікає, крутить ся, перекидаєть ся і не може дати собі ради. І так мучу його нераз день і два дни, поки не замучу на смерть.

Паннич стрепенув ся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сільські дітп, почну з ними бавити ся, а вони скоро що, зараз до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!“ А мене так як би розпеченим дротом,

але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу до дому, хотів би пожалувати ся мамі, вишпакати ся коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку тай плаче тай нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на теж я росла, як квіточка цвила! Чи того-ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах!“ Чую се і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце і печуть там і дусять і вертять.

Панич понурих голову, але не говорив нічого.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взяв ся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припік мого щура, як сей кинеть ся, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як не впеть ся зубами в мою руку!... Я зверещав, прибігла мама, ратує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепив ся, гризе, калічить. Ледво-не-ледво вбила його, а мене мусіла водою віддивати та хлібом та павутиною рани заткати. Від тоді я зарік ся шурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той шур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвав ся панич.

— О, тут якась жива душа відзиваєть ся! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Се ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим не дивлячи ся на него.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красенько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечерниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що-ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх доси не сидував і далі не буду сидувати. Чи тільки сего ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до стола, сів напротив панича і дивлячись йому просто в очи, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодите ся до повстаня?

Панич зірвав ся зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панове Поляки по всім краю.

— Нічого не знаю про се.

— Ей, паничу! Говоріть по правді! Мене не ошукате.

— Хлопе! Як ти сьмієш...? — грубо крикнув Нікодим, хмурячи брови.

— О, о, о! — кепкуючи мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідували нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти сьмієш!“ Фе, паничу! Се не гарно. І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

— Панич затиснув зуби з лютости і розпукки, але мовчав. Він готов був кинути ся на сего поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводив ся так без церемонії з паничем. Що-ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстанє, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! По ночі уружені панове мають напасти на касарні, повбивати або повязати вояків, позабирати оружє — —

— Лотре! — скрикнув панич і кинув ся на Осипа. — Відки ти се знаєш? Я тебе не пущу відси живого.

Осип був спокійний. Він був сильнійший від панича, а сей не мав при собі ніякого оружя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару.

— Та ви, паничу, не гнівайте ся, — мовив він не боронячи ся, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнійшу річ.

— Най-важ — — Боже, додай мені сили!

— От то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідав ся про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помп'яєте ся. Я з Грицем лиш тільки говорив, що ось тут при вас.

— В такім разі хйба від чорта.

— От то, то, то, то! Вгадали, бігме Боже, вгадали! — регочучи ся мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідав ся про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви-ж самі сказали, від кого. А по імю його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панпч у розпуці. — Що се все має значити? Не вже-ж би все було зраджено?

— Слушайте, панпчу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Доси ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замінали ся, дуже погана, сто раз поганійша, ніж вам здаєть ся. Я хотів би остерегти вас.

Панпч слдів понуривши голову, немов ждав ще нового удару.

— Видяте самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в такім разі зачинати повстане — —

— Але-ж се неможливо! — скрикнув панпч.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як се знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слушайте!

І Осип нахиливши ся до панпчевого уха, шепнув йому кілька слів. Панпч скочив мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Се не може бути!

— Се правда.

— Але-ж се — —

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер що самі знаєте, але мене не вдайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схиливши ся в нп-зеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала в слід за ним баба. — Ну, а що-ж буде з тим усім, що я наварила. Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панч довгу хвилю сплїв на місці, мов остовпілий, не можучи ані ворухнути ся, ані зібрати своїх думок до купи. Він був блідий мов труп.

VII.

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі: Господаря привели з панцини закровавленого, ледво живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його до дому, потішають її як можуть, оповідають про те, що стало ся, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинили ся двері і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинув ся до постелі, вхопив холодну батькову руку і почав цілувати її і обливати слізми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам є? Обізвіть ся до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Се ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову і обіймаючи сина поглядом повним любови і турботи.

— Боже мій, Боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас зробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хорого і розповіли йому все, що стало ся. Гриць слухав, мов остовпілий.

Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати ся щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець стола, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійсте і худобу, позампкав двері і вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і втираючи платком запухлі від сліз очи.

— Ідїть, мамко, спати! — мовив Гриць мягко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може татови чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіть ся! — мовив Гриць.

Мати помоливши ся полізла на піч і швидко заснула. В хаті зробило ся тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, по кінець батькової постелі. На дворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвїркун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушив ся на постелі.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, схопивши ся з місця.

— Се ти, сянку? Подай мені води.

Гриць подав йому деревляний кухлик. Батько напив ся.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в середині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, сянку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Тай чп справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб іще він мав право відбичати нам здоровле?

— Що зробимо, сянку, коли його спла. Адже-ж ми пробували спротивляти ся, тай що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах надержали ся, тай тільки всего.

— Ні, таточку, се не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи троха голос.

— А що-ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодять ся до повстаня, будуть ліпші для нас?

— Доси я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що стало ся з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я помагав йому намовляти парубків до повстаня. О, та не дочекає сего! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, цоти він добрий і щирий!... О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючи ся з гніву і обуреня. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокій ся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слушайте, таточку! Я довідав ся від панича, що за дві неділі має вибухнути повстанє, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти по ночі на військові касарні, повязати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди і каси. Се має бути початок повстаня. Чувсте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони законтують троха кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось уколело його.

— Так он воно що! — мовив він ледви чутно. — За дві неділі!... І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А иньших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?

— Здасть ся, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив з паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацки Грицеву руку.

— Слухай, синку, — мовив він. — Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущанє над вами?

— Що-ж, Бога воля. Нехай знущайуть ся, поки мають силу. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свого сумління не обтяжуй! Я певний, що се повстане наробить їм біди, але по що ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі, — було би погачо зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстаня?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посьміє. І навіть Богу дякую, що таке стало ся нині зо мною, бо може сей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстаня. І добре так. Нехай іде там, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мстити ся на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не стане, то памятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, памятай, що їх Польща, то хлопське пекло, — але коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довіря, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люде і ти сам собі не будеш мав що закннути. Спокійне сумліне, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і отверто, але нечесних способів цураймо ся. Вони ніколи не помагають. Противно, вони можуть згубити і найчеснійшу справу.

Гриць не мовлячи нічого нахилив ся і цілував батькову руку, обливаючи її горячими сльозми.

VIII.

Того самого вечера досить пізною годиною старий пан Пшестшельський снів у своїй спальні над якимсь господарськими рахунками, коли нараз з дускотом відчинили ся двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесиленний упав на софу і вхо-

пив ся обома руками за чоло, стискаючи його, немов бояв ся, щоб воно не трісло. Батько дивив ся на него зпід лоба, гнівний ще за вечірню розмову, але чуючи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крови, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке стогнане впрвало ся з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи стало ся яке нещасте? — вже стурбований промовив батько.

— Страшне нещасте! Страшнійше, ніж я коли небудь міг надіяти ся.

— Що, що таке? Говори бо!

— Все пропало! — з розпучкою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстанє, знає речинець, знає цілий плян до найдрібнішпх дрібниць.

— А видиш! Я не остерігав тебе? Я не говорив, що то дурниця — оті ваші печатки і змови і втяганє ріжних гулящих графнків, а? Ну, але скажи, відки ти довідав ся так на певно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такім разі се брехня, — спокійно і рішучо мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип сими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісенько все, що ми задумуємо. Від кого міг се дізнати ся? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає сего всего.

— Але дещо знає? — перебив його старий пан.

— Знає, — ледви чутно відповів панич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хйба сам чорт у пеклі міг се вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстаня, але вже тепер пускають по селах наказ, щоби в хвили вибуху хлопцї кинули ся на двори.

— Боже мій! Що ти говориш! — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісарі і старости потаємно скликають війтів і урльопників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстаня — слухайте, таточку! — —

— Ну, ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи мов осиковий лист.

— На час повстаня вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах ніби то стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати все, що їм сподобаєть ся.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили і не перелякали старого пана.

— Ну, се вже дурниця, Димцю, — мовив він. — Сего вони не зроблять. Сего ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагувати ся і перед см страшним ділом. А коли би не думали зробити сего, то по що пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, то й се ти довідав ся від Осипа?

— Розумієть ся.

— А йому хто говорив се?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи се говорив йому сам староста, чи комісар, чи який иньший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, аби вона розійшла ся між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку? — питав Нікодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнув ся батько. — Сам ти помагав заварити сю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєте ся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба ратувати себе і иньших.

— Иньших! Тобі ще иньші в голові! — скрикнув батько. — Ах ти непоправний ідеалісте! Иньших ратувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще иньших ратувати збираєш ся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до уряду і розповів усі ваші плани! Адже через Духа святаго уряд не дізнав ся про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися, — мовив Нікодим. — До вибуху ще дві неділі. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших.

Розповім їм усе і буду багатий, аби відклпкали повстане. Адже-ж се грозить загибобою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забіраймо ся відси і їдьмо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу поспробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурів би потому, як би, не дай Боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти сему нещастю, а не зробив того. Се було-б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди і до кого. Постараю ся справити ся як найшвидше. Може застану ще Дембовського в Сяноці, се було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходять ся. Та саяк чи так, я верну за кілька днів і тоді поміркуюмо, що нам робити далі. А ви тут — —

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько і син попрощали ся і пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидали ся на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, що мала принести недалека будучина.

ІХ.

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевності і тривоги для старого пана Пшестшельського. Нікодим як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про него не було. А тимчасом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показували ся скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урльопники їздили то до Сянока, то до Балгорода, то по пньших селах. Якісь незнайомі фігури показували ся в селі, заходили до вїтца омпнаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевності і виждання, старий пан сидів мов зачумлений у квантанті.

Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїла ся в голові. Весь день він ходив по полях, мов неприкаяний. На подвір'є, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то встидав ся, не то бояв ся й глянути. Панщина йшла по давньому, люде молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпихлів, але панови огидливо було навіть заглянути, що і як там робить ся. Він знав, що молотільники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до коршми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урльоппник таки при ньому, без сорома і без боязни, набрав з купя жита в мішок, він хотів зірвати ся і кинути ся на провинника, та його зупинили слова иньшого урльоппника, що немов не бачучи пана вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За нару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні доси побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не брав ся в ночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, поспів за ті два тижні як голуб.

А Нікодим як не було, так не було. Ані вісточки про него! Ані вісточки про те, чи буде повстане, чи вже вибухло, чи відложено? На дворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, заметі страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана, — він жив мов у тюрмі, сам самісінький зі своєю трівогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавало ся, хижих і наострених на його загибель селян. Що робити? Тікати з села самому, без сна? чи ждати на него? Ждати, та доки? Умовлений речинець вибуху повстання вже зближав ся. А що, як Нікодим не верне і випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумав ся, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебрати ся на Угорщину. Одного вечера він покликвав візника і велів йому на другий день злагодити залубні і дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючи ся в потилицю.

— Так, — мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана.

— На угорську границу.

Візник стояв і чухав ся, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замість страшенна.

— Коби до ліса, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до ліса! — мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що-ж, хиба се так трудно? Тягару ніякого, дві пари коней...

— Та я не про тег... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що-ж там ще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люде.

— Які люде?

— Та от, хлопц. Хлопські варті.

— Які варті?

— Адже від учора по всіх селах на воротах варті стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без пасу, а як панів, то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, вяжуть, і до староства.

Пана Пшестнельського мов би ножом по горлі шеснув. От тобі й на! От і дочекав ся! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерти. Йому пригадали ся слова урльоппника на тоці: „За кілька день усе те буде наше“. У него дух сперло в грудях. Він сидів мов остовпілий, дивив ся тупо перед себе і нічогоїсїнько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухав ся в потилицю, хотів очевидно сказати щось та ждав лише, щоб пан заговорив до него. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він в кінці заговорив сам:

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут? — немов зі сну прокинувся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодити ся на завтра в дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка-ж то дорога буде? Ні, лишу ся вже тут! Маю гнутти, то краще гнутти дома, — подумав пан і перемагаючи себе ледво чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизив ся кілька кроків до пана і боязко озиряючи ся позад себе, немов лякаючи ся, щоб хтось за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидают ся на панів, бють, зневажають... Ай! бою ся, що ще гірше буде. Відгрожують ся страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по пньших селах. Страшне щось лагодить ся!

— Що-ж, божа воля. Що Бог дасть, те й буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшно ліхо. Коби тільки наш панівч — —

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі як горох і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближше. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лили ся з очей мов дві річки.

— Знають пан, — мовив далі візник, — я би панови щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра скоро сьвіт велять покликати війта, прпсажних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовлять ся з ними.

— Добре, сину! — ледво промовив пан. — А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті до світла двох воскових свічок, мов розбите живе срібло. Пан міркував про своє положення як і так, та не міг надумати нічого кращого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта і людей.

— Слушайте, війте і ви люди, — мовив пан. — Чую, що в селі відгрожують ся на мене. Скажіть мені по щирости, що маєте против мене, чого хочете?

Люде не надіяли ся такої промови і не знали що сказати. Далі війт надумав ся.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожуєть ся. Ми тільки маємо острый наказ із крайзамту пильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував людей, щоби ніякі бунтівники не волочили ся.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де-ж панів панич?

— Не знаю, люде добрі. Ще дві неділі тому поїхав до свояків і від того часу не знаю, де обертає ся.

— Ой, не до свояків він поїхав! — промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстання йому забагаєть ся! Ойчизни! Цісаря і цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люде! — крикнув війт. — Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люде говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покаже ся в селі.

— Га, що-ж, коли такий маєте наказ — —

— Такий наказ! Острый наказ! — potwierдили селяне.

— Бачите, люде добрі, — я сам, старий, немічний, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий — —

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А про те чую, що й на мене в селі відгрожують ся.

— Га, що-ж! Ми людам ротів не позатикаємо! — мовив війт.

— У неодного ще шкура свербить від панських канчуків і буків! — крикнув із заду сьмілий голос.

— Люде добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я не раз був занадто острій, занадто щедрій на ті буки, — га, що-ж, робіть тепер зо мною, що знаєте. Бачите самі, я старій, немічний, нікого при мені нема, я в ваших руках. Віддаю ся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто злим паном. Неодного я ратував у потребі, неодному помагав у слабости — самі признаєте...

— Та то правда, правда, — озвали ся деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що-ж, я готов надгородити йому по зможі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, — беріть із мого. Беріть кілька вам треба, тільки не марнуйте, не пропшуйте, Жида не збогачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробіть шкоду, а собі невигоду, тай ще гріх будете мати перед Богом.

Люде вислухали сеї промови і попросили пана зачекати хвилечку. Вони вийдуть на гумно, нарадять ся і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якімсь часі вийшли всі знов до покою і вийт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймає ся того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби пильнували двора: ані пану щоби ніхто не зробив нічого злого, ховай Боже! ані в дворі щоби щось злого протпв громади не коєно, от як би паннч вернув або які иньні пани наїхали. А як би щось таке робило ся в дворі, в таким разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є острій наказ усяких бунтівників ловити, вязати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодив ся на се. У него немов камінь звалив ся з серця. Прикро було жити під хлопською вартою і бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевности і вічної тривоги. До двора

Йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не стане ся йому нічого. От як би панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельський не розумів гаразд, яке то „зле“ могло ждати його сна. Аж геть пізнійше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 марта; селяне мабуть уже чули дещо про різню по иньших повітах, та не говорили про се панови нічого.

X.

Було се д. 21 лютого пізнім вечером. Небо ще було вкрите низько навислими, оловяними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Потемніло. В лісах тріщали смерекн під вагою снігу, що грубёзними плахтами лежав на їх гилляках і тут то там з дускотом валив ся в низ. Було темно; тільки десь-десь на шпшлях горбів або на стрімких берегах ярів ся сніг синьоватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячи ся з південного боку на ту низку хат порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної видно-б було ряд золотисто-кровавих цввяшків — се сьвітло, що миготіло з тісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та за те на подвірях було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зітхають воли. Тільки на обох кінцях села в дубяних колибах спділи купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючи ся; се були вартові, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кровава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західної Галичини.

Того самого вечера Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусів доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміеть ся, роботи в зимі для його здорових рук і прудкої вдачі не так то й багато і Гриць при помочи матери й служниці сьак-так давав собі раду. Та сего вечера якось усе

Йому не йшло в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже в село прилетіла звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люде прирадли держати свого пана під дозором, на грабівництво не хапати ся, та держати острі варти і чекати, що буде далі.

Всі ті вісти кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстане вибухло, та ті самі хлопи, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинули ся на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що се таке? Як могло се стати ся? Відки така злість, таке засліплене у людей? Гриць не міг зрозуміти сего і тремтів при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішати ся в те повстане і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг всідіти в хаті і надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз стодола, стайню і всі хлівці.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлекший шелест, він нараз зупинив ся. Чи йому причуло ся, чи справді на найближшій оборозі щось зашелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже сей оборіг припущений, сіна з него не береть ся, то й драбини до него я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знов шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши се Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивай ся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивав ся.

— Я чув, що там хтось є! — говорив троха голоснійше, але все ще здержано Гриць. — Обізви ся, хто ти,

бо нароблю крику і покличу варту. Втекти не думай, я драбину відставив.

— Чи се ти, Грицю? — здуненим полупшептом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би се міг бути.

— Гриць Тимків! Се ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я панич, Грицю! — промовив голос із оборога, сим разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув парубок. — А ви де тут узяли ся, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на сьвітї.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич, — я вмраю з голоду.

— Ах, Боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнув ся до хати і по хвили був уже на оборозі коло панича. Чарка горівки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому. Він доторкнувши ся його зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмате, чоботи, холошні, кожух, та тут же на оборозі допоміг паничеві передягти ся. Тільки тоді, прикривши продроглого сїном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати у сьвітї?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи Боже бачити, ані згадувати, ані оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порав ся?

— Ні, не бійте ся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що-ж там робить ся в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби щильнувати двора. Не бійте ся, вашому татови нічого злого

не стане ся. Тільки вам не можна показувати ся ані в дворі, ані в селі.

— Знаю се і для того сюди зашхав ся. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене ви не бійте ся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очи, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали горячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокойте ся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстїла ся на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудоване вітчизни, вони острили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і попхнути на ворога!*)

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, кроваву правду. Як би ти знав, що там виробляють з панамі! Як там катують, мучать, знущають ся! Як возами везуть накидані в суміш тіла — повбиваних і ледво живих, а за возами по гостинцях кроваві річки лишають. Боже! Я бачив се на власні очі і здаєть ся, що від того виду ніколи в житю вже не заєну спокійно.

— Ну, але де-ж ви були? Як виратували ся?

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готують ся. Говорю їм, на що заносить ся — сьміють ся з мене, мов із дурня. Та знайшли ся два-три розумніші, кажуть: се може бути

*) Розумієть ся, п. Нікодим говорить тут в душі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду не заперечують того: деякі урядники в ту пору поводили ся так, що серед селян могла повстати думка, буцім то уряд бажє собі різні. Розумієть ся, балаканє про наказ із Відня, про фатальні „три дні“ і т. п. — легенда, а не історія.

правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є — 18 лютого починати повстанє і того мусимо держати ся. Час уже короткий. Але може би ще дало ся щось зробити. Їдь до Ясла. Поїхав я до Ясла — там те саме. Їдь до Тарнова — там головна коменда. Поїхав я до Тарнова. Се забрало тиждень часу, а що муки, невігоди, гризоти! Приїхав, поки допитав ся до тих комендантів, знов день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю. Аж тут бух — із Кракова йде коменда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішанє. Кому давати знати? Хто повідомлений про сю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісти, що народ по селах бурить ся, варті стоять і не пускають нікого, Жиди дають людям горівку задармо, старости скликають вїйтів і урльоппників, балакають з ними щось до пізної ночі. Бачу я — біда! Згадав про тата, що тут лишив ся сам, і не дожидаючи кінця подав ся назад. Та вже в панській одежі годі було рушпити ся. Перебрав ся за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, тай рушив. З тяжкою бідою добрав ся до Ясла, та тут уже наскочив на запусти. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Як раз там пару дворів спустошено, кільканайцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою і не питаючи богато, навантажали мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох з тих, що перед тижнем балакали зі мною і сьміяли ся з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на него тай чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісти в сяніцьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали і бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут у однім селі мене пізнали. Щастє, що я був на коні. Кинула ся за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, що далі годі мені їхати селами. Я продав Жидови коня і рушив у гори стежками. Три дні я йшов,

копаючи ся по снігах, не бачучи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодив ся вмерти чи то в снігових заметях, чи в вовчих зубах. Та дав Бог, що все якось минуло. Я добрав ся до нашого села вчора коло полудня, просидів до вечера в лісі під смерекою, позираючи в низ і не знаючи, що тут діється, бачив, як варти ходять по селі, а коли смеркло ся, прокрвав ся на ваше обійсте і виліз на оборіг, думаючи: або вмру тут, або діжду ся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчутем слухав паничевого оповідання і при кінці горячо стиснув паничеву руку.

— Ну, Богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть як мої старі дізнають ся, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекасте тут, поки все успокоїть ся.

— Ні, Грицю, — мовив панич. — Се не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїте ся мене?

— Ні, небоже. Я-ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про се дали знати до староства. А в таким разі не нині то завтра можна надіяти ся в село комісаря з лядсдраґонами.

— Ну, і що-ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посьвідчать, що я з тобою товаришував, ну, то вони не знайшовши мене в дворі — перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що-ж думаете робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі.

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійте ся Бога, якже-ж ви тепер дістанете ся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що-ж діяти, коли мус?

— Ні, се не може бути! — мовив Гриць. — Я знаю

ті стежки не то що ви, а як би мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я-б розсміяв ся йому в лице. Се-ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про се нема що й думати.

— А я таки тут не лишу ся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й татова.

— Ну, се ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Се не може бути, говорю вам. За тиждень, за дві неділі, коли сніг на горах ствердне або стає троха, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці — ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке иньше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Се вже не те, що на Угорщину йти. Се вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед ліса є сіножать над потоком. На тій сіножати є кілька повних оборогів. Там собі угніздите ся і пробудете доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад до дому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля. Відтам уже недалеко — через головний верх тай границя.

Панич згодив ся. Почали оба міркувати, що і як треба приготувати для сеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двора ніби то закликати батька до дому, а сам лишить ся в дворі, постарає ся оповісти все старому панови і зажадає від него для панича стрільби, пістолетів, пороху і набоїв — ану-ж звір у горах наскочить, або й лихі люде — троха грошей, кілька хлібів, сира, масла і що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги і щоби до вечера було готове, а вечером, аби ніхто не бачив, Гриць забере все з двора, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине і покріпить ся для нових невгод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дні і одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подів ся. Пан пустив його батька з двора на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравши ся загумінками та горі потоком рушив у гори, з протівного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комісаря від староства з Сянока пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Нікодима Пшестшельського, що він утік в напрямі до батьківського села, от тим то староство забажало мати його в руках і задля сеї мети вислало в село отсю незвичайну коменду.

Нема що й мовити, що коменда не застала вже паннча в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі двірські будинки не виключаючи і оборогів, стогів сіна, стирт соломи і оденків, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісаря те, що хоч і як остро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло него, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божили ся і присягали ся, що панича від кількох неділь не бачили на очи, що він поїхав геть і доси не вернув, а де тепер обертаєть ся, сего ніхто не знає. Комісар почав гнівати ся.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопеськім убраню вернув до села.

— Ми його не бачили, — вперто в один голос повторяли селяне.

— Що-ж, хіба-б його де в лісі зьвірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про зьвірів тепер не чувати.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я жушу дістати його в руки і не вступлю ся з села, поки його не дістану. Війте, завтра скоро сьвіт ідїть, берїть моїх вояків і розвідуйте по селі, чи хто не

бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте і мені дайте знати! Я тимчасом квартирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують у ночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування і розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нето. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочи за потоком, вїйт нараз мов догадав ся чогось і перейшовши кладку потюпав під гору, поки дійшов на Гнатове обійсте, а ставши коло вікна застукав костуром у варцаб.

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обізвав ся голос із середини.

— А вийдіть-но, щось вам маю казати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав вїйт.

Гнат пошкробав ся в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане вїйте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і доси нема.

— Як то нема? А де-ж пішов?

— Та не знаю. Вечером жінка прийшла до мене до двора, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечером сам і худобу напоїв і їсти подавав, він і не почував дома.

— Ова! — мовив вїйт. — Де-ж він міг подіти ся?

— Не знаю, пане вїйте, — мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журили ся, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба-ж панич вернув? Я його не видів.

Вїйт зацікавлений сею новиною вступив до хати, розпитав Гнатиху, далі слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подіти ся Гриць. Вони обі вчора прями весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Вїйт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двора!

Гнат зібрав ся і пішов. По дорозі вїйт оповів йому про приїзд комісаря і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякав ся і явив ся перед комісарем з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з сим старим нема що говорити довго, але оповіданє про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що се за Гриць і довідав ся таке, що в його голові відразу блєсла думка: ось тут і є правдивий слїд. Гриць був найщирїйший приятель панича в селї, в остатніх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока і по ріжних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щєз зараз по полудни, а в дворї бачили його над вечір, уже по відходї його батька до дому. Він приходив до батька що день, то й ніхто не звернув на него уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли і куди пішов. Усе те зацікавило комісаря і не надумуючи ся довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатовє обїїссє. Не довго й шукали. До високого, непчатого оборога ще була приставлена драбина, а вилїзши по нїй зараз знайшли гнїздо, де ночував панич, знайшли заритий у сїні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморї не дорахував ся своєї гуньки, кучми, коужуха, чобїт і шматя, одним словом, не лишило ся ані найменшого сумнїву, що панич справдї був у селї і то на Гнатовім оборозї і разом з Грицем в саму пору забрав ся.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далї. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? Ану-ж оба вони втекли на Угорщану? Тай що властиво такого страшного зробив панич, щоби трудити за ним компанїю війська по горах і снїгах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомости про переступну діяльність Нікодима Пшєстшельського в його рїднім селї“ і помістивши своїх вояків у дворї, почав „тягти протоколи“ з усіх, починаючи від старого пана, а кінчачи на сїльських парубках і дївчатах. Цїле село

тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люде ходили як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах, то не була така проста і невинна річ, як би могло здавати ся. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба за дармо. Кожда найменша суперечність у зізнанях вияснювала ся на лавці під буками. Вияснювала ся! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поломаних патикив росла купа записаних (по німецьки!) аркушів паперу, а провина панича Нікодима збільшувала ся від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізної ночі тягла ся та інквізиція, тягла ся й другий день. Напаковано повен шпіхлїр людеї, що з сеї або тої причини видавались комісареві підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона кляла ся і божила ся, що панича на своїм обійстю не бачила і нічогоїсьнюко не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз о півночі хтось злегка застукав до вікна. Се був Гриць.

Батько впустив його до хати, засьвіттив позаслонювавши вперед вікна і зирнув на него. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем, — відповів Гриць.

— А де-ж панич?

— Далеко, може вже на Угорщині.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Ні! По що мене там? Я допровадив його до границі.

— Ну, передягай ся-ж живо та обігрій ся! — мовив батько.

— А де-ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягай ся! Ось тобі шмате. Ти певно голоден?

— А вже-ж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбував ся тим, що стара і служниця ночують у панськiм шпiхлiрi. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про се він також не дуже турбував ся. Добре, що він тут, коло него, що вернув ся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу і позамплавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двора. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвало ся з уст урядника. Грицева незвичайна врода і сьмілий, інтелігентний вираз лица зворушили його. Урядник встав і підійшов до парубка.

— Як називаєш ся?

— Гриць Тимків.

— Кількò тобі літ?

— Дев'ятнайцять.

— Умієш читати, писати?

— Вмію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивляв ся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим румянцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу і обертаючи ся до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Памятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виводлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвірю лавку і купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилив ся над папером і розмахнувши ся написав титул, нумер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нікодима?

— Знаю.

— Товаривував з ним?

— Та... панич любив мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А против цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто-ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люде, що змовили ся на те.

— Ага! змовили ся! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити і похиливши ся над папером записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очи, запитав:

— Ну, а де-ж він тепер є, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що-ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відси, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки-ж він узяв ся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому-ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двора?

— Видно бояв ся, а може думав, що двір спалений так як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадио.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обовязок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завітдити про него вїта?

— Мій обовязок? Сего не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не прилуда ніякий.

— Але бунтівник! Против цїсарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сірім, бібулястим папері. По добрій хвилі почали ся дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич є на вашім оборозі?

— Нікому.

— Ані татови, ані мамі, ані служницї?

— Нікому.

— Ані старому панови? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішав ся, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, се видно по нїм, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди-ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не могу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не могу сказати.

— Ага! Не можеш сказати! Значить, се не правда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісарю, я завів його — —

— Не бреш! — крикнув комісар. — Ви вийшли відси позавчора вечір, а до угорської границі відси сім миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарю, — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Віджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що се тобі ні на що не придасть ся. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей, там! Сюди!

На крик комісаря вийшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай бють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкував ся писати спокійно, та се не вдало ся йому. Рука дрожала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не вязали ся одно з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили з надвору, та довгу хвилю не було чути нічого, крім невиразного шуму і стукоту людських кроків у сїнях. Щось так і тягло його встати і заглянути в вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивити ся! Запираючи в собі дух, він у мішаним шумі дочув ся мірного лускоту, мов пари цїпів, що молотили десь далеко-далеко. Се був шелест здавна привичний для него, але звичайно його заглушували иньші тони — несвітський крик і лемент катованого чоловіка. Та сим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносив ся чим раз виразнійше, немов усе в дворі, і люде і вітер і вогкий сніг під ногами і курп на подвірю, все, все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісареві зробило ся недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпеливо ждав першого крику катованого хлопця, щоби вийти на двір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавало ся, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би подати ся перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер мішаючи ся з тривожним стуканем його серця, дуднів в його ушах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвав ся кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прозогом відчинили ся двері і бліді, розхристані влетіли обое старі Тимкові і бухнули комісареві до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змидуйте ся! Вони забють його на смерть! А може вже й забили! Ой, Божечку! Божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — простогнав батько. — Він від коли жне, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорять! — крикнув комісар і вибіг на подвірє.

— Halt! Genug! — крикнув він воякам, що поломавши на Грицевім тілі пару патиків власне взяли до рук другу пару і били без тям, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники як дві колоди сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кровю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впили ся в долішню губу так міцно, що зпід них капала кров, руки сціплені судорогою були холодні мав у мерця.

Комісар силкуючи ся бути спокійним підійшов ближше, встромив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернув ся і пішов до двора.

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на стілько прийшов до себе, що міг рушити ся з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючи ся слізми, провадили його попід руки як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очи без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крови. Комісар зирнув на него і зараз похилив очи на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де є панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку, — слагим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвірє. Ляжу на лавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушити ся героїзмом сего простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяте.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі иньшої засьпіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники ввійшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломала руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, си-ночку мій!...

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже-ж бачите, він ледво живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмере по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі війшов у комнату старий пан.

— Пане комісарю, — мовив він поважно. — Я був свідком того, що робило ся нині і вчора на моім подвір'ю. Памятайте, я постараю ся, щоби про се знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісаря поблідли і затремтіли.

— Herr Schlachziz! — мовив він, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявленя правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе і отсего парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люде добрі, — мовив обертаючи ся до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свого сина, що треба для дороги. Не бійте ся! За те, що він зробив для мойого сина, що витерпів за него, я буду памятати його і вас. Ідіть і не журіть ся. Бог допоможе нам перебути сю лиху годину.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парюю коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах віщуючи близьку відлигу і коні порскали потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі самі вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар у арешті, доки міг, та коли врешті передано його судови, сей по першім переслуханю випустив його на волю.

Грицеві не довело ся вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власти поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипали ся розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізнали ся про долю,

яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав сушілки і до генеральної коменди у Львові і до губернії і до самого цісаря. Гриць був відданий до війська „за політичне“, а для таких не було в ту пору жадної полекші, жадного милосердя.

А панич прощав без вісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про него яку звістку, але не звирював ся з нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське жите в те памятне пушчане. Все пішло по давньому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хиба десь колись з доброї волі в горячі роботи виходив на панське до помочи. Про сина згадував як про покійника і не надіяв ся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був горячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце зсуваючи ся з полудня золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіакри гуркотіли піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіни, холоду. Та про те по вулицях снувало багато людей. Від ринку несли ся голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Маріяцкім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska! — верещали вони, граючи на носі перед поліціантом, що силкував ся втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіть ся! — не то кричав, не то благав поліціант.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипали ся окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена з старших, поважних людей, та й ті були всі мов п'яні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski!

Се був день вибору посла з міста Львова до конституційного сейму, що мав зібрати ся у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і горячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Велчезна купа народа звернула на вулицю Коперніка, а відси на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народа в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвірє перед домиком заповнила юрба, поломала штахетт, потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цілу околицю окриками „гурра“, гомоном пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“ і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпіонів і Сьвятоюрців.

Але героя сеї овації не було дома. Довідавши ся про се юрба почала розходити ся, не попускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці Оссолінської вулиці, саме там, де підіймаєть ся в гору вузенька Цитадельна вулиця, счинив ся крик:

— Łapaј go! Trzymaj! Bij szelmę! Łapaј! Łapaј!

Всіх очи обернули ся в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпаковатий чоловік, в куцім чорнім убраню і білім циліндрі, зігнувши ся в дві погібелі силкував ся вирвати ся з рук кїлої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що почіплявши ся за його сурдут, за руки та ноги, мотлошили ся довкола него і кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg!

— Хто се такий? Хто се? — запитав один панок, підбігаючи до сеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і не думаючи довго заїхав придержаного по шиці так, що йому злетів циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинула ся бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав присідаючи до землі заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і шарпнувши що сили підтягнув до гори.

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Пшестшельський! *Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?*

Дальшу коңверсацію перервав ціллий град стусанів та кляпсів, що посипав ся на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а діточі голоси завищали проразливо насьмішливу сьпіванку, передразнюючи німецький виговор:

Póki Stadion we Lwow byl,
Póty Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadal na woza,
Machaj Kurzweil do koza!

Нещасливий комісар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди не даючи йому причакнути до землі, а котрого били і штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почув ся мірний гуркіт і брязкіт. Се з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt! Розходіть ся! — крикнув офіцер поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не втихав.

— Weg da! — регнув офіцер і обертаючи ся до вояків закомендував:

— *Gewehr in die Balanz!*

Блисли до сонця батнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щітину. Юрба розскочила ся мов опарена. Тільки насеред вулиці лишили ся

два чоловіки в незвичайній позитурі: Нікодим Пшестшельський, посатанілий зі злости, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зложеними руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen! — крикнув офіцер до Нікодима.

Сей витріщив на него очи, мов і не розуміючи, хто і що до него говорить.

— Се якийсь божевільний! — буркнув по німецькк офіцер. — Хлопці, — додав по руськи, — а скотче-но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати счіплених панів, зареготав ся, а другий сплеснув в долоні.

— Се-ж наш паннч, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А се той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паннчу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Нікодимові руки від комісарського лица. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волося з прикрас комісарської фізиономії таки лишила ся в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache.

Курцвайль підбіг до офіцера і почав притишеним голосом говорити йому щось по німецьки. Офіцер відвернув ся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch.

Та Нікодим уже отямив ся і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але отсей поганець!

— Schon gut! Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr! — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а сей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима і Курцвайля для дальшого урядованя. Військо пішло в один бік, а гвардия з обома арештантами в другий. Їх завелл до ратуша. Розумієть ся, що Нікодима,

свогого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив як з ведра, його випустили. Не обійшло ся й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощанє пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIII.

Кілька день після сеї незвичайної стрічі Гриць маючи вільний вихід ішов вулицею, коли нараз напротив себе побачив панича. Сей поспішав кудись і навіть не зирнув на него.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нікодим обернув ся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене сліпак! Іду тай не бачу. Ну, якже ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маю ся не зле. У Львові отсе другий місяць, а доси були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — похопив ся панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикетуській вулиці. Сальоник і спальня — отсе було все його поміщенє. Харчував ся в реставрації, та й загалом, бовтаючи ся повисше вух у вирі тодішнього політичного житя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де инде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організував, провадив горячкове жите, ненастанно готовий до виїзду не знати куди і по що і день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавало ся, що він кожної хвилі жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де і коли станеть ся воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо горячих уже з природи, кинув у таку ненастанну горячку, і нею виясняєть ся величезна сила епізодів та подій, що стали ся тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе

мимовільними вибухами загального горячкового настрою. Гриць пильно придивляв ся паничеві і дивував ся. Панич сильно постарів ся за ті два літа, похудів, посивів, щокі запали ся, тільки очі горіли мов два вуглі, а рухи зробили ся наглі, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діяло ся прихалцем, в поспіху, в горячковім ожиданю чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгости ся у мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по комнаті, вглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шуфляді.

— Ну, розповідж дещо! Як тобі живєть ся, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіджете, що з вами було? Як живіли ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Відував доспть. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що-ж тут порабляете у Львові?

— Вітчину будуємо, — з усміхом, але при тім горячо промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого-ж ви тепер добиваєте ся? Панщини вже нема —

— Е, що там панщина!

— Як то що? Се-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли бороти ся тоді.

— А уряд зробив собі з него молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробило ся ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоби заложити на нас ший.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустив ся знов ходити по покою. Оба

мовчали хвилю. Грицеви було якось прикро і сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він, — коли не розумію, що робить ся перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, Німець не панує над вами, ви повинні би тішити ся, а ви тепер чимсь турбуєте ся, бігаєте, побиваєте ся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближше ціли, — з таємничим притиском промовив Нікодим.

— Якої ціли?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Нікодим, зупинивши ся перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді і певно сказав би, як би не отсей твій мундур.

— Мундур? — зачудувано мовив Гриць.

— А так, мундур накладає обовязки. Значить, ліпше буде на темер... Зажди ще троха, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші річи, про рідне село, про батьків. Паннич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свого батька. Старий пан нарікав на лхі часи, а Гриців батько радував ся і тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив паннич, зайнятий очевидно іншими думками. — Сидів, поки хліба всего не з'їв, поки не потеціло троха. Ледво живий перебрав ся через Бескид. У Бардійові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць встав і почав прощати ся.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив паннич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частійше! Не гнівай ся, що сьогодні так тебе холодно прийав. У мене тисячі клопотів

на голові. Болишь розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як мати-меш вільний час, то приходи. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Памятай, я жду!

Паничеве лице прояснило ся. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови і він сердечно стиснув Грицьеву руку на прощанє.

XIV.

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі заставленім полумисками повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками і чарками сиділи серед голосної розмови, сьміхів і жартів ріжні люде, молодші і старші, в цивільних одягах і гвардійських мундурах. Гриць зразу подав ся назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бій ся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що се за пани? — шейнув Гриць.

— То наші. Потому розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця пошід руку, як дівчину до танцю, Нікодим попровадив його до комнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — се є той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво, браво! Давай його сюди! Ану, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, поветавало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючи ся його заклопотанєм, що густим румянцем розлило ся по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почеснім місці конєць стола, не рушив ся з місця і злегка прижмуривши очи, дивив ся на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважнішою особою.

— Генерале! — мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном, — отсе мій сільський адлятус, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівнаним героїзмом витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Ну, ladny chlopiec! — якось цинічно моргаючи буркнув генерал. — Придав ся-б і до нього роду конспірації, а?

Гриць не розумів гаразд промови панича анї генерала, та з слів і моргань обох тих панів дихнуло на него чимсь неприємним, немов тим горячим, затроєним духом, що йде від затхлою багна. Він уже на стілько освоїв ся, що досить певними очима, по військовому придивляв ся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогосінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовім мундурі, а в звичайнім, досить зашастанім цивільнім убраню. А по друге — лице! Се було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленковате, з блідими губами, без крапельки крови, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосе на голові вже геть було шпаковате, на лиці генерала не було ніякого заросту і се надавало йому ще огидливішпй вираз. Тільки очи чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризали ся в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодности, такої погорди до людей і такої безстыдности, що вони робили більше вражінє очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дрож пробігла по всім тілі, коли його очи зустріли ся з поглядом сего генерала. Він не міг видержати сего погляду і похилив очи з таким чутем, немов би його впечено в саму душу.

Тимчасом Нікодим запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панови з великими сивими вусами, в івардійськім мундурі, котрого він величав полковником, запровадив свого гостя на другий кінець стола, де сиділа молодіж, посадив його і сам сів коло него. Він заопікував ся заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку мяса, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голосі чути було давню щирість, що так подобала ся Грицеви ще в селі. Загалом Гриць завважив, що

сьогодні паняч спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І пняші молоді панячі, що сиділи близько него, були для него дуже чемні, припрошували його, щоби їв, стукалися з ним чарками і пили на його здоров'є. Тільки підвівши очі і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті в него гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали у него за плечима.

— Що се за генерал такий у вас? — запитав він шептом паняча.

— О, се славний чоловік! — шептав Нікодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Се генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його імя. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд панячевої радості. Він пробував здалека уважно придивлати ся знаменитому генералови, але не міг, бо генерал майже не зводив із него своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли і пили, розмова йшла гуртова, голосна і безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналпив усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. В комнаті зробило ся тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимови. Сей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до него, подякував особливо генералови і випив за здоров'є гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народовой гвардії. Подякувавши господареві за гостинну, він звів бесіду на Гриця, величав його як героя зпід сільської стріхи, як надію кращої будущини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світови: *Jeszcze Polska nie zginęła!*

Сі слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинули ся знов обіймати і цілувати Гриця. Та ось генерал знов задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку — зробити сему сердечному братови-селянинови невеличку пам'ятку, щоби міг згадувати пняшній день і зложити для него що хто може. Всі приняли сю думку з неменшим запалом, полковник узяв

свою гвардійську шапку і сам пішов збирати датки. Та обивателі очевидно були не при грошах, датки сипали ся скупю і коли складка була скінчена, полковник почав шось шептати ся з Нікодимом. Зібрано грошей так мало, що встид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню і не знав, де подіти ся з заклопотаня. Нарада тягла ся досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і порозумівши ся з ними полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстїнь з блискучим червоним камінцем, що був у него на пальці.

— Носи його, сину, на памятку нинішнього дня! — мовив старий воєк, — на памятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

Гриць не знав, що йому рсбити. Він був постановив собі не брати грошей, — перстєня якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеви своє побоюванє: ану-ж побачивши у него такий дорогий перстїнь скажуть, що він украв його.

— На се є рада, — мовив паннч, — дамо на внутрішнім боці перстєня вирити твоє імя і прозвище, а тоді носити його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після сего епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дошці.

— *Glupstwo to!* Говорімо про головне! На скілько ви готові до повстаня?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на се питанє. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералови відділи гвардії у Львові і по провінціальних містах, та генерал скривив ся і перервав його мову.

— *Glupstwo to!* Ваша гвардія не варта фунта клячя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то ґрунт, — стукав своїм деревляним голосом генерал. — Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на плятформі коло церкви св. Юра і маємо весь

Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти! — скрикнув він нараз обертаючи ся до Гриця, — ти, Грицю! Сюди!

Гриць підняв ся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по військовому.

— Кілько маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнати ся і донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Отсе не ївардия, — півголосом промовив генерал до полковника. — Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоби їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Се не моя річ. Я маю досить праці з ївардисю, щоб яко-такo приготувити її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здасть ся пан Нікодим.

— Diable! — крикнув розсерджений генерал. — Полковнику, коли-б я був комендантом і ви дали-б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім кермувати.

І обертаючи ся до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодим!

Сей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Кілько маєте запевнених?

Нікодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкував ся сказати слово.

— Поки що... поки що... я навазав зносити — —

І він похилив ся і сказав генералови щось шептом.

— Głupstwo to! — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна бояти ся денного сьвітла. Просто до ціли, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він обертаючи ся до Гриця. — Сюди!

Гриць слдів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою

самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катоване. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлене, він підняв ся з місця і підійшов до него.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете панове робити повстанє.

— А що-ж ти на се?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добивати ся.

— Хочемо мати свою, незалежну Польщу і відірвати ся від австрійського цїсаря. Що ти на се?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цїсареві на вірність.

— *Ślupstwo to!* Як відірвемо ся, то присягнеш на вірність польському королеви.

— Пане генерале, я Русин і Польщі добивати ся не хочу.

— Со? Со? Со?

Генерал мов ухам своїм не вірив.

— Ти Русин? Що се значить?

— Ви Поляки — для вас Поляк те саме значить, що для мене Русин.

— Со? Со? Со? — загуло ціле товариство.

— Але-ж хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — *Polak a Rusin, to wszystko jedno.*

— Русини, то тільки часть польського народа, — гукав хтось із товариства.

— То якісь сьвятоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, Русинів і Поляків.

— Як може Русин не хотіти Польщі? То так як би не любив свого власного житя.

— *Ślupstwo to!* — грізно крикнув генерал. — *Tu niema żadnych Rusinów!* Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Сеї відповіді генерал мабуть не надїяв ся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Грпця, а потім на Нікодіма.

— Пане Нікодиме, — мовив він сухо. — Як би я мав у руках коменду, а ви запросили-б мені на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я-б на місці велів розстріляти вас і його.

— Але-ж генерале, Гриць не є наш ворог! — звиняв ся Нікодим. — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що-ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при сих словах, мов само не своє. Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, — не можу.

— Не бій ся! Дай руку. Люблю тебе за отвертість і щирість. Так і слід поступати воякови. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут чув і бачив — ані слова! Розумієш! Скоро що писнеш, памятай, ми все будемо знати і тоді смерть твоя. Бувай здоров! Kehrt euch, marsch!

Гриць обернувся і пішов. Тільки при дверех мов нагадавши щось він обернувся, підійшов до стола і положивши на ньому свій „гоноровий“ перетінь, промовив:

— Віддаю вам се назад! Може... знайде ся... хтось... гідніший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючи ся, мов на силу видушував їх із горла, а потім салютуючи обернувся і вийшов геть.

Всі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушив ся з місця. А коли Гриць вийшовши запер за собою двері, генерал мовив:

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Се не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо плян кампанії!

Нікодимови не довело ся більше бачити ся з Грицем. Два дни по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до него. Нікодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він встиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у него тільки одно було перед очима: повстане, що готовило ся у Львові. Він їхав до Львова з рожевими наддіями; мав кільканийцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо троха оружя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на початок, щоби захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголовє. Гвардія без доброї коменди, вправляла ся більше в п'ятиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинув ся коменди, генерал Бем знеохочений плюнув на все і виїхав до Відня. Та з другого боку серед людности зростав, як йому здавало ся, запал до повстаня, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки гвардіяків та міщанської молодіжі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залози генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготовє, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний „Міський виділ“, і на театр, де галасувала неменше революційна „Рада Народова“. Обопільне роздрозненє змагало ся. Всі почували, що мусить прийти до вибуху, та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстаня на Угорщині долив оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з оружжєм утікали за гори, щоби стати в рядах повстаня; се ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало Поляків ласих на всяку революцію, і се ослаблювало силу сподіваного повстаня в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозуміти ся з Кошутом про спільний плян діланя; з дру-

гого боку Гаммерштайн розпускав по Львові вісти, що в разі влбуху повстаня покличе руське селянство з околицьних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті і підмозі організували ся по містах руські івардні, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Нікодим, так сказати, з головою кинув ся у ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всего, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив де було треба. Невеличкий запас оружя був уже на поготові; були деякі надії на зраду в іарнізоні; була майже певність, що Русини не є небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасть ся перший удар.

Було се д. 1 листопада 1848 року. Сей памятний для Львова день хилив ся вже до вечера. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипав ся в розвалини від гарматних куль. Академія і театр з сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмісте було як цекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів викидуваних на вулицю, гойкане івардників, ремесників і всякого дрібного люду, що зривав тротоари і з навалених меблів, повозів та каміня робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ обсадивши готель Жоржа з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього skleпу Балабана. Дві полеві гармати бухнули в той отвір градом картачів, та барикада остояла ся. Зза неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскачила ся на боки. Знов заграли картачівниці, — барикада ще стояла, але вистрілів ізза неї не було чути.

— До штурму! — роздалась коменда і укриті доси за каменицями вояки збігли ся на вилеті Галицької вулиці і пустили ся бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула зза барикади сальва вистрілів, роздали ся крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусіла знов відступити.

Тільки один лишив ся. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилав ся перед ним. На барикаді підняла ся раптом висока, зачорнена пороховою фігура панича Нікодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напямі до вояків, він крикнув що сили:

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!

Щось страшне, болюче ворухнуло ся в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того памятного вечера після панських побоїв і його слова: „Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, памятай, що їх Польща, то хлопське пекло!“ І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло него лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагаєть ся!

Се міркуване не було й міркуване, се були якісь нагді блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи він потягнув за курок. Грюкнув вистріл і трафлений в саме серце Нікодим Пшестшельський на лице повалив ся з барикади.

В тій хвилі сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг каменіці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент ізза барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картачівниці. З хрускотом упала барикада, з скриком розскачались повстанці. Нова коменда — і вояки одною сальною очистили вулицю аж до самого ринку. Повстане було скінчене.

Гриць ішов в ряді, робив усе на коменду, але не тямив нічогосінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті — здаєть ся, за него говорив Осип, — ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямив ся, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу і на просьбу старого батька йому даєть ся необмежений урльоп

з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для него на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямив ся аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матери, привитав ся з рідною хатою.

